

کارکرد «امنیت‌بخشی» امامزادگان در ایران

فاطمه سادات علوی علی‌آبادی*

سید علیرضا واسعی**

چکیده

هجرت امامزادگان از دیار اصلی خود و اقامت ایشان در مناطق مختلف ایران، از رخدادهای مهم تاریخ اسلام است که منشأ آثار فرهنگی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و موجب نضج و گسترش ایمان و امان مردم منطقه گردید. این نوشتار به روش تاریخی تحلیلی با رویکرد جامعه‌شناسانه و بر پایه نظریه اسلام تمدنی، در صدد واکاوی کارکرد امنیت‌بخشی امامزادگان در ایران است. با توجه به تأثیر هویت شیعی بر رفتار سیاسی حاکمان جمهوری اسلامی ایران و نیز نوع نگاه و باوری که توده مردم نسبت به امامزادگان داشته و دارند، به نظر می‌رسد این مزارها در انسجام‌بخشی هموندان جامعه با یکدیگر از یک سو، با حاکمان از سوی دیگر و ایجاد روحیه استغناء و غیرگریزی که شاخص عمده امنیت شمرده می‌شود، از سوی سوم نقش ایفا می‌کنند. دستاورد پژوهش آن است که امامزادگان، عامل مهمی در توسعه و تعمیق امنیت ملی هستند.

واژگان کلیدی

امامزادگان، مهاجرت، امنیت‌بخشی، تاریخ ایران، هویت‌بخشی.

fsalavi2014@gmail.com

vaseiali@yahoo.com

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۰۳/۰۵

*. استادیار جامعه المصطفی العالمیه.

** دانشیار پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۱۰/۱۷

طرح مسئله

پیشینه هجرت امامزادگان به ایران، به نیمه دوم قرن اول هجری بازمی‌گردد. از قرن دوم هجری، این فرایند رو به گسترش نهاده و به تبع آن، آثار خود را بر جامعه ایرانی نشان داد. از قرن سوم هجری که مهاجرت امامزادگان به ایران به اوج خود رسید، تعداد زیادی از ایرانیان به تشیع گرویدند. مردم ایران که همواره عشق و ارادت به پیامبر اسلام ﷺ و خاندان او را در دل داشتند، از دوران صفویه، آزادی بیشتری برای ابراز علاقه‌مندی و ارادت خویش نسبت به امامزادگان به دست آوردند. بی‌گمان این تکریم و تعظیم در بین مردم، ریشه در اعتقادات اصیل اسلامی داشته است؛ از آن‌رو که امامزادگان به اهل بیت ﷺ یا عترت - که در زبان پیامبر ﷺ، عدل قرآن کریم قرار گرفته - مرتبط هستند. البته تأثیرگذاری آنان در مناطقی که حضور می‌یافتند، کتمان‌پذیر نیست.

مشاهد و مقابر امامزادگان در خاک ایران، وجه آفاقی تمدن ایرانی - اسلامی است که از نتایج ورود امامزادگان به ایران است؛ اما حضور آنها در قلب و فکر مردم ایران، وجه انفسی تمدن ایرانی - اسلامی است که در مقوله امنیت‌بخشی قابل تأمل و مذاقه است. این پژوهش بر آنست تا با واکاوی این وجه کارکردی امامزادگان، جایگاه ایشان را در امنیت ایران، تبیین نماید. پیش از ورود به مباحث اصلی، بایسته است تعریفی از دو واژه «امزاده» و «امنیت» ارائه گردد.

الف) امزاده: این واژه که در لغت به معنای فرزند بلافصل امام است،^۱ در اصطلاح و عرف ایرانیان، بر هر سید صحیح‌النسبی - کسی که نسبش به امام معصوم می‌رسد - که از شأنیت ویژه برخوردار باشد، اطلاق می‌شود. کاربرد این واژه در این معنا، - مربوط به پیش از قرن ششم هجری قمری است، چنان که قزوینی در *النقض*، این واژه را به کار برده و ضرب‌المثل‌های حاوی آن را ذکر کرده است.^۲ حمدالله مستوفی نیز آن را به دفعات استفاده کرده و مراد وی از آن، «فرزندان ائمه اطهار» بوده‌اند.^۳ اطلاق امامزاده بر نوادگان ائمه و افراد بعدتر، ریشه در سنت معصومین ﷺ دارد؛ چنان که تمامی امامان دوازده‌گانه شیعه، ابنای رسول الله ﷺ خطاب می‌شوند. امام موسی کاظم ﷺ نیز به استناد همین رویکرد، به هارون‌الرشید مباحث کرده است.^۴

۱. دهخدا، شخصی را که به فاصله کم از نسل امام باشد امامزاده دانسته است. (دهخدا، لغت‌نامه دهخدا، ج ۳، ص ۳۳۰۸)

۲. قزوینی رازی، *نقض: معروف به بعض مثالب النواصب فی نقض بعض فضائح الروافض*، ص ۱۹۸.

۳. مستوفی، *نزهة القلوب*، ص ۹۶ و ۱۸۲ و ۲۱۳ و ...

۴. ابن جوزی، *المنتظم فی تاریخ الامم و الملوک*، ج ۹، ص ۸۸.

همچنین در عرف گذشتگان، فرزندان و حتی نوادگان امام رضا علیه السلام - آن هم با چند واسطه - ابن‌الرضا علیه السلام نامیده شده‌اند. این امر در متون تاریخی برای امام جواد علیه السلام^۱، امام هادی علیه السلام^۲ و امام حسن عسکری علیه السلام^۳ هم دیده می‌شود.

بر این اساس، امامزاده^۴ به فرزندان بلافصل و نیز نوادگان ائمه اثنی‌عشر علیهم السلام اطلاق می‌شود به دو گروه تقسیم می‌شوند: ۱. ائمه اطهار علیهم السلام: که در فقه و کلام شیعه امامیه، از جایگاه والای امامت برخوردارند، هر چند در زمان حیات‌شان، مطابق رسوم عرب، بیشتر منتسب به جد - یابن رسول‌الله صلی الله علیه و آله - پدر - یابن علی علیه السلام - یا مادر - یابن فاطمه علیه السلام - خطاب می‌شدند تا امام. ۲. فرزندان و نوادگان ائمه علیهم السلام: که از حاملان و مبلغان سنت اسلامی شیعی بوده و نقش مؤثری در زمان خویش ایفا کرده‌اند.

(ب) امنیت: در لغت به معانی ایمن شدن، در امان بودن،^۵ آسودگی،^۶ اطمینان و آرامش خاطر^۷ تعریف شده؛ در اصطلاح، می‌توان آن را مصونیت از تعرض و تصرف اجباری بدون رضایت و در مورد افراد می‌توان نبود ترس، بیم و دلهره نسبت به حقوق و آزادی‌های مشروع فردی و اجتماعی، به مخاطره نیفتادن این حقوق و آزادی‌ها و مصون بودن از تهدید، خطر مرگ، بیماری، فقر و حوادث غیرمترقبه و درک هر عاملی که آرامش انسان را از بین ببرد، تعریف کرد^۸ که دارای دو بُعد ایجابی و سلبی است؛ چون از یک سو اطمینان و آرامش فکری و روحی و از سوی دیگر فقدان خوف، دلهره و نگرانی - که موجب سلب آرامش و اطمینان می‌گردند - را شامل می‌شود.^۹ گستره امنیت در اسلام، هم در محدوده اعتقادات است، هم در اعمال عبادی و معاملات و هم در امور اخلاقی و حقوقی.^{۱۰} این عنصر در متون دینی یکی از نعمت‌های بزرگ الهی و مورد سوگند

۱. حر عاملی، اثبات الهداة بالنصوص و المعجزات، ج ۴، ص ۳۹۲.

۲. همان، ص ۴۳۴.

۳. مفید، الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، ص ۶۵۷.

۴. این واژه در محاوره عمومی، گاه با حذف مضاف، بر مکان‌های دفن امامزاده‌ها نیز اطلاق می‌شود.

۵. معین، فرهنگ فارسی معین، ص ۳۵۲.

۶. عمید، فرهنگ فارسی، ص ۲۳۳.

۷. معلوف، المنجد فی الفه، ص ۱۸.

۸. یزدانی و صادقی، امنیت اجتماعی و تأثیر آن بر امنیت ملی ایران (در قالب تهدیدات فرهنگی، اجتماعی)، مندرج

در: مهندسی و فرهنگی، ش ۳۹ و ۴۰، ص ۵۰.

۹. عرب، ژئوپلتیک فرهنگی و امنیت ملی، ص ۲۶۲.

۱۰. بخشی نهایندی، هویت و امنیت ملی در اسلام، ص ۲۸.

خداوند قرار گرفته^۱ و قدرناشناسی آن موجب بروز گرسنگی و ترس دانسته شده است.^۲ در اهمیت آن می‌توان به دعای حضرت ابراهیم علیه السلام هنگام بنا نهادن کعبه، استناد کرد،^۳ چنان‌که رسول خدا صلی الله علیه و آله در اهمیت آن و تکریم حافظانش فرمود: «دو چشم است که آتش جهنم آنها را در نمی‌یابد؛ چشمی که از خشیت پروردگار بگریزد و چشمی که شب را برای خدا به نگهبانی از امنیت مردم بیدار بماند.»^۴ همچنین حضرت علی علیه السلام هدف از تمام تلاش‌ها و مجاهدت‌هایشان را تأمین امنیت ستم‌دیدگان و اجرای حدود خداوند دانسته‌اند.^۵

پیشینه موضوع

در بررسی‌های انجام یافته، کتاب یا مقالات علمی - پژوهشی در موضوع این پژوهش، یافت نشد. تنها اثری که تا کنون در این حوزه به ثبت رسیده، مقاله «بررسی نقش و تأثیر امامزادگان در توسعه امنیت ملی» است^۶ که با هدف واکاوی نقش امامزادگان علوی طبرستان در توسعه امنیت اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و امنیت ملی - در قرون نخست هجری - تدوین شده است. مهم‌ترین نقدی که بر این مقاله وارد است، تناقضی است که در کاربرد واژه «امنیت ملی» در عنوان مقاله و پردازش موضوع در گستره قرون نخست هجری وجود دارد. «امنیت ملی» واژه‌ای امروزی است که نمی‌توان آن را در مورد جریان‌های سده‌های نخست هجری در شمال ایران، تطبیق داد؛ چرا که در آن زمان، همه مناطق اسلامی، جزئی از سرزمین‌های خلافت اسلامی به‌شمار می‌رفتند و تمایز ملیتی مطرح نبود که به دنبال آن، مفهوم «امنیت ملی» مصداق داشته باشد. نویسنده با پردازش ناقص موضوع، نتیجه گرفته است که هدف از قیام امامزادگان در شمال ایران در سده‌های نخست هجری، برقراری امنیت در ابعاد مختلف بوده است و این شعاری است که در متن مقاله، اثبات نشده است.

۱. وَهَذَا الْبَلَدِ الْأَمِينِ. (تین: ۹۰: ۳)

۲. وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا قَرْيَةً كَانَتْ آمِنَةً مُطْمَئِنَّةً يَأْتِيهَا رِزْقُهَا رَغَدًا مِنْ كُلِّ مَكَانٍ فَكَفَرَتْ بِأَنْعُمِ اللَّهِ فَأَذَاقَهَا اللَّهُ لِبَاسَ الْجُوعِ وَالْخَوْفِ بِمَا كَانُوا يَصْنَعُونَ. (نحل: ۱۶: ۱۱۲)

۳. وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ هَذَا الْبَلَدَ آمِنًا وَاجْنُبْنِي وَبَنِيَّ أَنْ نَعْبُدَ الْأَصْنَامَ. (ابراهیم: ۱۴: ۳۵)

۴. محمدی ری شهری، میزان الحکمه، ج ۲، ص ۱۳۴.

۵. نهج البلاغه، خطبه ۱۳۱.

۶. ر. ک. طالبی خاکبانی، «بررسی نقش و تأثیر امامزادگان در توسعه امنیت ملی»، مندرج در: مجموعه مقالات اولین کنگره بین‌المللی امامزادگان، ص ۱۱۰۲ - ۱۰۹۱.

جایگاه امامزادگان در امنیت فرهنگی و اقتصادی ایرانیان

بی‌گمان جمعیت قریب به اتفاق ایرانیان را مسلمانان تشکیل می‌دهند.^۱ تقریباً همه آنان، امامزادگان و سادات را به عنوان فرزندان و نوادگان پیامبر اسلام ﷺ مورد تکریم و تعظیم قرار داده و قبور آنان را مأمّن و ملجأ خود می‌دانند؛ اگر به این رویکرد ارادتمندانه، بحث «امامت و ولایت» - که از دیدگاه شیعه اثنی‌عشری، اختصاص به اهل بیت رسول خدا ﷺ دارد - را اضافه کنیم، ابراز ارادت مردم، بعد وسیع‌تری یافته و علاوه بر دوستی، لزوم زیارت اهل بیت ﷺ و توسل به ایشان را نیز در پی خواهد داشت. سید محسن امین در این‌باره معتقد است: «هم‌چنان که یک فرد که مثل دیگران است با مبعوث شدن به رسالت، واجب‌الاطاعه می‌شود و موقعیت ویژه‌ای پیدا می‌کند، یک قطعه زمین هم در اصل، با زمین دیگر تفاوتی ندارد؛ اما وقتی در آن پیامبر خدا ﷺ یا ولی خدا دفن می‌شود، به واسطه آن، شرافت و فضیلت و برکتی پیدا می‌کند که قبل از آن نداشته است، از این رو احترامش لازم و اهانتش حرام می‌گردد. از جمله احترامات، آهنگ زیارت آن کردن و بنای قبه و بارگاه و ضریح است».^۲

از دیدگاه شیعه، همان‌طور که یادگارهای پیامبران در قرآن، مقدس و موجب سکینه و آرامش توصیف شده‌اند،^۳ اهل بیت پیامبر اسلام ﷺ و یادگارهای او نیز مقدس و شایسته تکریم و تعظیم هستند؛ همان‌گونه که کوه طور به واسطه نزول تورات، مقدس گردید،^۴ زیارت‌گاه‌ها و بقاع متبرکه نیز به واسطه اینکه مدفن امامزادگان و سادات هستند تقدس می‌یابند؛ شیعیان در هنگام زیارت، ضریح متبرک ایشان را استلام کرده و می‌بوسند؛ چرا که روضه‌های منور و ضریح‌ها، یادگارهای پیامبر خدا ﷺ را در خود جای داده‌اند و طبق فرموده قرآن، از شعائر الهی محسوب می‌شوند.^۵ شیعیان اولیای الهی به ویژه اهل بیت ﷺ و فرزندان ایشان را بهترین وسایل و اسباب

۱. برابر آمار، ۹۷ درصد جمعیت ایران مسلمانند. ر. ک: فتحی، «نگاهی به وضعیت دین و جمعیت ایران در نیم قرن

اخیر»، مندرج در: دو ماهنامه تحلیل پژوهشی آمار، ش ۲۱، ص ۲۶.

۲. امین عاملی، کشف الارتیاب فی اتباع محمد بن عبد الوهاب، ص ۱۰۷.

۳. وَقَالَ لَهُمْ نَبِيُّهُمْ إِنَّ آيَةَ مُلْكِهِ أَنْ يَأْتِيَكُمُ التَّابُوتُ فِيهِ سَكِينَةٌ مِّن رَّبِّكُمْ وَبَقِيَّةٌ مِّمَّا تَرَكَ آلُ مُوسَىٰ وَآلُ هَارُونَ تَحْمِلُهُ الْمَلَائِكَةُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِّكُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنَّ كُفْرَكُمْ يُؤْمِنِينَ. (بقره: ۲۴۸)

۴. إِنِّي أَنَا رَبُّكَ فَاخْلَعْ نَعْلَيْكَ إِنَّكَ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طُوًى. (طه: ۲۰: ۱۲)

۵. وَالْبُدْنَ جَعَلْنَاهَا لَكُمْ مِّنْ شَعَائِرِ اللَّهِ لَكُمْ فِيهَا خَيْرٌ فَاذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَيْهَا صَوَافٍ فَإِذَا وَجَبَتْ جُنُوبَهَا فَكُلُوا مِنْهَا وَأَطْعَمُوا الْقَانِعَ وَالْمُعْتَرَّ كَذَلِكَ سَخَّرْنَاهَا لَكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ. (حج: ۲۲: ۳۶)

جهت تقرب به خداوند و کسب محبت و رضایت الهی می‌دانند؛^۱ همان‌گونه که پیراهن یوسف، به خواست خداوند اسباب شفای دیدگان یعقوب گردید،^۲ شیعیان نیز شفای دردها و گرفتاری‌های دنیوی و اخروی را در توسل به امامان علیهم‌السلام و امامزادگان می‌دانند.

برخی بر این اعتقادند که خداوند در قرآن، از بنای مسجد بر قبور اولیای الهی سخن به میان می‌آورد تا همان‌گونه که وجود فیزیکی و حضور عینی آنان در جامعه، سبب ذکرالله و وجوه الهی بوده است، و انسان به‌وسیله توجه به ایشان متوجه خدا می‌شده است، پس از مرگ ایشان نیز وجودشان در قالب مساجد، منتج به ذکرالله باشد. این سنت الهی در تکریم اولیا و هدایت مردم به ایشان است. وقتی قبور اولیای الهی به‌عنوان مسجد قرار داده شود، آن اماکن به عنوان دارالنور، دارالفکر، دارالذکر، دارالعباده، دارالایمان و مانند آن، مردمان را به سوی خداوند هدایت می‌کند و این وجوه الهی، توجه مردم را به خداوند معطوف می‌دارند.^۳ علامه طباطبایی در تفسیر آیه ۲۱ سوره کهف، علت بنای مسجد بر بالای غار اصحاب کهف را ذکر و عبادت خداوند و زنده کردن یاد و خاطره اولیای خدا دانسته است.^۴

این رویکرد در ایران باعث شده تا مکان‌های منسوب به امامزادگان و سادات، همواره مورد توجه مردمان، به ویژه شیعیان باشد؛ آنان از یک سو با ساخت و تعمیر بقاع متبرکه و تجهیز این اماکن با گلدسته‌ها، رواق‌ها، صحن‌ها و سراها، سعی کرده‌اند شکوه و عظمت این اماکن را همچون مساجد، حفظ کنند؛ از سوی دیگر، برای رتق و فتق امور مادی و معنوی زندگی، ایشان را به درگاه خداوند متعال، واسطه قرار می‌دهند و با اطمینان به عنایت امامزادگان، در اطراف بقاع متبرکه به اشتغال‌زایی و کسب درآمد می‌پردازند. در مجاورت اکثر بقعه‌های منسوب به امامزادگان ایران، بازارهای هفتگی و موسمی و یا بازارهای دائمی برپا می‌شود و زائران و مجاوران، اجناس و کالاهای مورد نیاز خود را از همان بازارها خریداری می‌کنند. این مسئله موجب رونق تجارت و اشتغال‌زایی در اطراف امامزادگان ایران شده است؛ به عنوان مثال در شهر مقدس مشهد، شلوغ‌ترین بازارها متعلق به خیابان‌ها و کوچه‌های اطراف حرم امام رضا علیه‌السلام است که بیشترین

۱. يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَابْتَغُوا إِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ وَجَاهِدُوا فِي سَبِيلِهِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ. (مائده (۵): ۳۵)

۲. فَلَمَّا أَنْ جَاءَ الْبَشِيرُ أَلْقَاهُ عَلَىٰ وَجْهِهِ فَارْتَدَّ بَصِيرًا قَالَ أَلَمْ أَقُلْ لَكُمْ إِنِّي أَعْلَمُ مِنَ اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ.

(یوسف (۱۲): ۹۶)

۳. سازمان اوقاف و امور خیریه، کنگره بین‌المللی امامزادگان از نگاه علما و اندیشمندان، ص ۳۲.

۴. طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱۳، ص ۲۶۶.

از دحام زائر و مجاور را دارند و حتی در روزهای تعطیل نیز از رونق بازارهای این محلات کاسته نمی‌شود. بازار امامزاده عبدالعظیم حسنی و بازارهای اطراف حرم فاطمه معصومه علیها السلام و بازارهای اطراف امامزاده شاه‌چراغ در شیراز، نمونه‌هایی از بازارهای مذهبی پررونق در ایران هستند.

یکی از پیامدهای مهاجرت و اقامت فرزندان اهل بیت علیهم السلام در ایران، گسترش «فرهنگ وقف» است که برکات مادی و معنوی فراوانی در پی داشته است. وقف، از جمله صدقات مستحبی است که ویژگی جاریه بودن و استمرار داشتن پاداش برای وقف‌کننده، آن را از سایر صدقات متمایز ساخته است. وقف، سنت پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله و اهل بیت علیهم السلام است که توسط شیعیان، در طول تاریخ اسلام جریان داشته و از دوره صفویه در ایران رونق خاص یافته است. یکی از خاستگاه‌های وقف، بقعه‌ها و زیارت‌گاه‌های منسوب به امامزادگان و سادات مهاجر به ایران است که موجب رونق اقتصادی و آبادانی این مکان‌ها و مناطق اطراف آنها گردیده است. تأثیرات اقتصادی این موقوفات، مورد توجه سیاحان اروپایی نیز قرار گرفته است و لیدی مری شیل انگلیسی، در این زمینه می‌نویسد: «... مبالغ معتنا بهی که غالباً به عنوان میراث عده‌ای از مردم ایران، وقف بقاع شهرهای زیارتی بین‌النهرین می‌شود رقم عمده‌ای را تشکیل می‌دهد و به نوبه خود اثر فراوانی در اقتصاد این منطقه به جای می‌گذارد...»^۱

عصر صفویه دوره طلایی وقف در ایران است. موضوع وقف در این دوره، به دلایل سیاسی، اجتماعی و مذهبی، مورد توجه اکثر پادشاهان صفوی بود؛ تا آنجا که این موضوع در بین آنان، به نوعی مسابقه تبدیل گشت؛ به طوری که در اصفهان، محلی برای خریدن و وقف کردن باقی نبود و هر کس مایل بود محلی بخرد و وقف کند بایستی در نواحی نزدیک به اصفهان، مانند یزد و کاشان، دست به کار وقف می‌شد. در دوره صفویه در نوع مصارف وقف نیز تحولی [ایجاد] شد. در این دوره ساختن پل بر روی رودخانه، احداث رباط و کاروان‌سرا برای مسافران و ساخت تکیه و [بقاع] امامزاده‌ها برای تعزیه‌داری رواج زیاد یافت و به طور کلی، املاک وسیع و موقوفات حضرت رضا علیه السلام از آن زمان به وجود آمد؛ به طوری که هنوز در داخل کویر خراسان و نواحی جنوبی ایران مانند لار و اطراف آن، کاروان‌سراهایی به چشم می‌خورد که معروف به رباط‌های شاه عباسی است که چون عموماً در این‌گونه نقاط، آب و آبادی نبوده، در کنار هر رباطی آب‌انباری نیز ساخته‌اند تا آب باران در آنها جمع شود و مسافران در موقع عبور، از آن آب استفاده نمایند.^۲

۱. شیل، خاطرات لیدی شیل، ص ۱۵۵.

۲. مصطفوی رجایی، وقف در ایران، ص ۵۳.

از جمله پادشاهان صفوی که رابطه و پیوند نزدیکی با «فرهنگ وقف» داشته، شاه عباس صفوی است که در یک مقطع خاص از حکومت خود، کلیه املاک و دارایی‌های خود را در سال ۱۰۱۵ ق وقف چهارده معصوم کرد و سمت تولیت این وقف را نیز مادام‌العمر به خود و بعد از آن، به پادشاهان آینده واگذار کرد.^۱ یکی از موارد وقف در عصر صفوی، مدارس و حوزه‌های علمیه بوده است و گرمابه‌ها، قهوه‌خانه‌ها، بازارها و باغ‌هایی نیز ساخته و وقف مدارس می‌شد.^۲ به گفته کمپفر، اغلب شهرهای ایران، پر از مدرسه و موقوفه بوده است و تنها در اصفهان - پایتخت - حدود یکصد موقوفه قابل ملاحظه وجود داشته است.^۳ بسیاری از وقف‌نامه‌های موجود در ایران، وقف بر امام حسین علیه السلام و روضه‌خوانی هستند. به عنوان نمونه، در شهرستان سبزوار از بین ۵۲ سند وقفی بازخوانی شده، ۲۵ وقف‌نامه به تعزیه‌داری و اطعام، هشت وقف‌نامه به تعمیر و ساخت مسجد، تعزیه‌داری، روشنایی، نفت چراغ و آب انبار حمام، سه وقف‌نامه به تعزیه‌داری‌ها و تعمیر آب‌انبار و حوض آب‌انبار و ... اختصاص یافته است.^۴

جایگاه امامزادگان در امنیت زیست‌محیطی ایرانیان

در اغلب شهرهای زیارتی ایران، امامزادگان هسته اصلی شهر هستند و بسیاری از مؤلفه‌های زندگی اجتماعی ایرانیان، در حریم امامزادگان، تحقق یافته است که در ادامه به ذکر نمونه‌هایی از آنها می‌پردازیم.

توجه به حفظ آثار برجای مانده از مسیر امام رضا علیه السلام در شهرها و مناطقی که به نحوی محل استقرار امام علیه السلام بوده، رونق و امنیت زیست‌محیطی را در بسیاری از مناطق ایران در پی داشته است؛ هر چند ممکن است درباره برخی از این مکان‌ها و ارتباط آنها با امام رضا علیه السلام خبر درستی در دست نداشته باشیم؛^۵ مسجد امام رضا علیه السلام^۶ و پل شوستر^۷ در اهواز، قدمگاه امام رضا علیه السلام در شهر دزفول،^۸

۱. اسکندر بیگ ترکمان، تاریخ عالم آرای عباسی، ج ۲، ص ۷۶۰.

۲. شاردن، سفرنامه شاردن، ج ۳، ص ۹۳۹.

۳. کمپفر، سفرنامه کمپفر، ص ۱۳۹.

۴. ر. ک: آقاملایی، گزارش نهایی طرح: بازخوانی و بازنویسی اسناد وقفی شهرستان سبزوار، ج ۲۰.

۵. جعفریان، تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا طلوع دولت صفوی، ص ۵۶۶ - ۵۶۵.

۶. ابودلف خزرچی، سفرنامه ابودلف در ایران، ص ۸۹.

۷. یاقوت حموی، معجم البلدان، ج ۱، ص ۲۸۵.

۸. عرفان منش، جغرافیای تاریخی هجرت امام رضا علیه السلام از مدینه تا مرو، ص ۵۷.

بقعه‌های معروف به «شاه خراسون» در دزفول، بقعه معروف «امام ضامن» در شوشتر، دو بقعه «امام رضا دیمی» در دزفول و شوشتر،^۱ قدمگاه امام رضا علیه السلام در جنوب آبادی کهنک در حوالی شوشتر،^۲ قدمگاه یا مسجد امام رضا علیه السلام در شهر ارجان در یک فرسخی بهبهان کنونی،^۳ مسجد قدمگاه امام رضا علیه السلام در ابرقو،^۴ قدمگاه خرانق در شصت کیلومتری شهر یزد،^۵ قدمگاه ده شیر در فراشاه،^۶ مسجد فرط در محله دارالشفاء و مسجد قدمگاه در محله مالمیر یزد،^۷ موم رضا علیه السلام در روستای بافران،^۸ قدمگاه مسجد قدیمان و حمام و مسجد امام رضا علیه السلام در نائین،^۹ قدمگاه امام رضا علیه السلام در نطنز،^{۱۰} محله آهوان در دامغان، «حمام رضا علیه السلام» در محله «فُز» نیشابور،^{۱۱} قدمگاه امام رضا علیه السلام در بیست و شش کیلومتری نیشابور، عین‌الرضا^{۱۲} در محله حمراء،^{۱۳} محل اقامت امام رضا علیه السلام به نام «پسند»^{۱۴} و ... تنها برخی از آثار عمرانی و آبادانی است که در اثر هجرت علی بن موسی‌الرضا علیه السلام به ایران و به منظور حفظ یاد و خاطره ورود امام رضا علیه السلام در شهرها و قریه‌های مسیر هجرت آن حضرت، ایجاد شده است و امنیت زیست‌محیطی این مناطق را به دنبال داشته است.

۱. اقتداری، آثار و بناهای تاریخی خوزستان «دیوار شهریاران»، ص ۳۲۰ و ۳۶۸ و ۵۵۴ و ۷۷۱.
۲. عرفان منش، جغرافیای تاریخی هجرت امام رضا علیه السلام از مدینه تا مرو، ص ۶۳.
۳. اعتمادالسلطنه، مرآة البلدان، ج ۱، ص ۳۶۸.
۴. افشار، یادگارهای یزد، ج ۱، ص ۳۵۸ - ۳۵۷.
۵. همان، ص ۱۷۷ - ۱۷۳.
۶. همان، ص ۳۸۴ - ۳۸۳.
۷. همان، ص ۲۱۷ - ۲۱۱ و ۲۷۴.
۸. نام درختی است که در روستای بافران در پنج کیلومتری نائین قرار دارد. چنین شهرت دارد که امام رضا علیه السلام زیر این درخت، غذا تناول فرموده است و مردم منطقه هم در روز عاشورا و بیست و یکم رمضان، در آنجا جمع می‌شوند. (جعفریان، تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا طلوع دولت صفوی، ص ۵۶۸)
۹. بلاغی، تاریخ نائین، ج ۲، ص ۲۳۷ - ۲۳۶؛ عرفان منش، جغرافیای تاریخی هجرت امام رضا علیه السلام از مدینه تا مرو، ص ۱۰۹.
۱۰. بلاغی، تاریخ نائین، ج ۲، ص ۲۳۰؛ عرفان منش، جغرافیای تاریخی هجرت امام رضا علیه السلام از مدینه تا مرو، ص ۱۱۵ - ۱۱۳.
۱۱. اعظم واقفی، میراث فرهنگی نطنز، ص ۱۶۱ - ۱۵۸.
۱۲. عرفان منش، جغرافیای تاریخی هجرت امام رضا علیه السلام از مدینه تا مرو، ص ۱۳۳ - ۱۳۲.
۱۳. طوسی، الثاقب فی المناقب، ص ۱۴۶.
۱۴. احتمال دارد حمراء آن روزگار، ده سرخ فعلی باشد. (عرفان منش، جغرافیای تاریخی هجرت امام رضا علیه السلام از مدینه تا مرو، ص ۱۳۶)
۱۵. طوسی، الثاقب فی المناقب، ص ۱۴۶.

زیارتگاه آقاعلی عباس و شاهزاده محمد - در بادرود در ۶۵ کیلومتری کاشان - محل دفن سادات عالی مقام و بزرگواری است که از فرزندان امام موسی بن جعفر علیه السلام یا از نوادگان و بستگان مظلوم ایشان هستند. اینان در عهد ولایتعهدی امام رضا علیه السلام؛ روانه طوس شدند و با دستور مأمون مبنی بر قتل سادات بنی هاشم، مورد تعقیب عمال حکومتی قرار گرفتند و در حوالی بادافشان - بادرود - به شهادت رسیدند.^۱ مزار این دو امامزاده، تا عصر امام حسن عسکری علیه السلام (۲۶۰ - ۳۳۲ ق) پنهان و ناشناخته بوده و با اشاره و راهنمایی آن حضرت شناخته و معرفی شده است.^۲ زیارتگاه آقاعلی عباس علیه السلام و شاهزاده محمد، یکی از بهترین نمونه‌های اسلامی از نظر تزئینات گچ‌بری، آیینه‌کاری و کاشی‌کاری به‌ویژه بعد از انقلاب اسلامی می‌باشد؛ به‌طوری‌که گنبد امامزاده با ۳۹ متر ارتفاع در ۲۳ متر قطر، در منطقه خاورمیانه منحصر به فرد است. معماری بی‌نظیر گنبد و بارگاه امامزاده، فضای روحانی و ملکوتی حریم امامزاده و بروز کرامات متعدد در برآورده شدن حاجات زائران، مشتاقان زیادی را به این منطقه سوق می‌دهد و امروزه مزار این دو امامزاده - در دل کویر خشک - مأمّن و ملجأ شیعیان و اهل سنت و ارامنه می‌باشد؛^۳ همین امر موجب رونق تجاری و اقتصادی در اطراف زیارتگاه شده است. از جمله امکانات رفاهی موجود در این آستان می‌توان به تعداد ۴۰۰ باب زائرسرا، مسجد، حمام، سفره‌خانه، سرویس بهداشتی، مخابرات، اورژانس، شهر بازی کودک، کتابخانه، بازار، موزه و ... اشاره نمود. همچنین پروژه‌های عمرانی و فرهنگی زیادی در این امامزاده در حال احداث است.^۴

در شهرستان کویری آران و بیدگل، امامزاده هلال بن علی علیه السلام نبض تپنده شهر است^۵ و با

۱. حسینی امامت کاشانی، تذکره امامزاده آقاعلی عباس علیه السلام و بابا شجاع‌الدین، ص ۱۰ - ۸.

۲. صادقی اردستانی، فرزندان امام موسی بن جعفر علیه السلام و تذکره آقاعلی عباس علیه السلام، ص ۶۸ - ۶۷ به نقل از کتاب تحفة الفقراء یا مرآة السفر میرزا علی خان نائینی، ص ۸۲.

۳. ر. ک: رجبی، ستارگان کویر (کراماتی از امامزاده آقاعلی عباس و شاهزاده محمد علیه السلام).

۴. ریاحی سامانی، جایگاه اماکن زیارتی در توسعه گردشگری ایران، ص ۱۷۶ - ۱۷۵.

۵. بقعه معروف به «امامزاده هلال علی» در منطقه آران و بیدگل، منتسب به محمد اوسط - مشهور به هلال علی و محمد هلال - فرزند بلافضل امام علی علیه السلام و نوه پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله می‌باشد. بر اساس تذکره‌های کتبی و روایات شفاهی که سینه به سینه به نسل امروز رسیده است امامزاده عون علی و هلال علی - که همان محمد هلال است - در ایام شهادت امام حسین علیه السلام در طائف - یا شام - بودند. پس از رسیدن خبر شهادت امام حسین علیه السلام به عزاداری قیام نمودند و به طرف خراسان روانه شدند. در شهر طوس مردم با این دو امامزاده بیعت کردند؛ وقتی خبر به قیس بن مُرّه (حاکم وقت طوس) رسید برای سر آنها جایزه تعیین نمود. عون علی در درگیری با عمّال قیس، به شهادت رسید و محمد هلال از معرکه گریخت و به منطقه آران وارد شد و مدت سه سال در منزل

وجود آب‌وهوای خشک و بیابانی منطقه آران و بیدگل، حضور این امامزاده باعث افزایش مراجعات، توسلات، موقوفات و خیرات دائم زائران و مجاوران شده و روزبه‌روز بر رونق و آبادانی این منطقه افزوده است؛ آران که در قدیم قریه‌ای بیش نبود امروزه به شهری آباد و پررونق تبدیل شده که دارای مساجد بزرگ با معماری‌های زیبا و با شکوه و اماکن فرهنگی، مانند دانشگاه و ... می‌باشد و از سوی دیگر مجاورت این امامزاده با بیابان‌های طبیعی و معروف مانند کویر مرنجاب، باعث رونق صنعت توریسم بومی و مذهبی و جذب گردشگران زیادی به این منطقه شده است.

امامزاده هاشم علیه السلام^۱ مهم‌ترین جاذبه مذهبی در جاده هراز است که در «کله موشا» واقع شده است. گردنه «بژم موشا»^۲ یا «کله موشا» که امروزه به نام گردنه امامزاده هاشم علیه السلام معروف شده، دارای مختصات عرض جغرافیایی ۳۵ درجه و ۴۶ دقیقه و ۴۸ ثانیه شمالی و طول جغرافیایی ۵۲ درجه و ۲ دقیقه و ۲۲ ثانیه شرقی می‌باشد؛ ارتفاع آن در حدود ۲۷۵۰ متر بوده و به روستای «مشاء» مشرف می‌باشد. فاصله امامزاده هاشم از شهر آبعلی ۱۵/۳ کیلومتر و از شهر دماوند ۱۸/۲ کیلومتر می‌باشد و بین مشاء و پلور بر سر راه تهران به آمل واقع شده است و مرز استان تهران به مازندران بوده و این دو استان را از یکدیگر جدا می‌کند. کلود آنه، نویسنده و روزنامه‌نگار فرانسوی که در تابستان ۱۹۰۹ م به دماوند سفر کرده است، جاده امامزاده هاشم را جاده‌ای مال‌رو تصویر نموده است که مثل ریسمانی به طور مارپیچ نقش بسته است و در قله کوه، نمازخانه کوچکی، یعنی امامزاده‌ای [امامزاده هاشم] دیده می‌شود که خود نشانه مرتفع‌ترین نقطه گردنه است و نزدیک به سه هزار متر ارتفاع دارد.^۳ علی‌رغم جو ناپایدار، بادهای تند و سوزان، باران، برف فراوان و میانگین سالانه ۱۳۵ روز یخبندان در ایستگاه هواشناسی آبعلی در نزدیکی

یکی از دوستداران اهل بیت علیهم السلام مهمان بود تا اینکه در شب جمعه آخر رمضان ۶۴ ق چشم از جهان فرو بست. برخی نقل‌های تاریخی این دو امامزاده را فرزندان فضه و امیرالمؤمنین علیه السلام می‌دانند و برخی آنها را فرزند امامه بنت زینب (دختر خدیجه علیها السلام) می‌دانند که پس از شهادت فاطمه زهرا علیها السلام برای سرپرستی فرزندان او به عقد علی بن ابی‌طالب علیه السلام درآمد. (آرانی، رساله هلالیه، ص ۲۵ - ۱۷)

۱. در شجره‌نامه‌ای که بر صفحه فلزی در ورودی بقعه نصب شده، نسب امامزاده هاشم علیه السلام، چنین ذکر شده است: حضرت هاشم بن حسن بن حبی بن حسین بن طباطبا بن ابراهیم بن اسماعیل بن ابراهیم بن حسن مثنی بن حسن مجتبی علیه السلام. (حبیبی، شماری از بقعه‌ها، مرقدها و مزارهای استان‌های تهران و البرز، ج ۱، ص ۳۲۵)

۲. مرعشی، تاریخ گیلان و دیلمستان، ص ۲۸۴.

۳. آنه، اوراق ایرانی: خاطرات سفر کلود آنه در آغاز مشروطیت، ص ۵۹.

امامزاده هاشم،^۱ این امامزاده در تمام طول سال، پذیرای گردشگران مذهبی از مسافران و مجاورانی است که با زیارت و توسل به ایشان، خود را بیمه می‌کنند و پس از زیارت و تجدید قوا، با امید به زیارت مجدد، امامزاده را ترک می‌کنند.

ایرانیان همان‌طور که در زندگی، امامزادگان را فصل الخطاب خود می‌دانند، آرزو دارند پس از مرگ نیز در جوار این امامزاده‌ها مدفون، و از شفاعت ایشان در آخرت بهره‌مند گردند. گفتنی است موضوع «دفن اموات» از عصر بعثت مورد اهتمام مسلمانان بوده و پیامبر اسلام ﷺ در این زمینه فرمود: «مردگان خود را در میان مردم نیک به خاک بسپارید؛ زیرا مرده نیز همچون زنده از همسایه بد، رنج می‌برد.»^۲ تکریم و تعظیم امامان و امامزادگان در عصر صفویه مورد اهتمام ویژه قرار گرفته و موجب گسترش سنت «دفن اموات در جوار امامان و امامزادگان» و ایجاد مقبره‌ها و گورستان‌های خانوادگی در این اماکن گردیده است. این مسئله حتی مورد توجه سیاحان اروپایی نیز قرار گرفته است: «شیعیان تنها در حال حیات خود مشتاق زیارت این‌گونه اماکن متبرک نیستند؛ بلکه بزرگترین آرزوی زندگی آنان این است که پس از مرگ نیز در جوار قبر یکی از امامان و امامزادگان به خاک سپرده شوند.»^۳ سنت «دفن در کنار امامزادگان» از یک سو باعث نظام‌مندی مقابر و آرامگاه‌ها شده و از سوی دیگر، به واسطه مجاورت امامزادگان، نظافت و بهداشت و امنیت زیست‌محیطی را نیز در پی داشته است. شاهد مثال، مرقد امام رضا ﷺ در مشهد مقدس است. امروزه بسیاری از دوستداران اهل بیت ﷺ از شیعیان و اهل سنت، علاقه‌مند هستند که در جوار بارگاه قدس رضوی مدفون شوند. آبادانی و رونق مزارات وابسته به حرم رضوی، در ایران بی‌نظیر است و زائران و مجاوران در هر زیارت، سعی می‌کنند با رفتن به محل این قبور در زیرزمین صحن‌های وابسته به حرم رضوی، ضمن نثار فاتحه بر اموات، تجدید عهدی نیز با مقدسات خود داشته باشند.

جایگاه امامزادگان در امنیت سیاسی و نظامی ایرانیان

اغلب امامزادگان ایران، علاوه بر اینکه صیغه زیارتی دارند، مکانی برای دیدار و تجمع شهروندان نیز می‌باشند و برابری، برادری، اتحاد و وحدت مردم را تقویت می‌نمایند و از این حیث، امامزاده‌ها

۱. ر. ک: حنفی و اسفندیار، هوا و اقلیم‌شناسی کوهستان (با تأکید بر منطقه امامزاده هاشم)، ص ۷۸ - ۶۸.

۲. محمدی ری‌شهری، میزان الحکمه، ج ۱۱، ص ۱۴۰.

۳. سرنا، سفرنامه مادام کارلا سرنا و آیین‌ها در ایران، ص ۱۴۳.

از مؤلفه‌های تام امنیت سیاسی و امنیت نظامی در شهرها محسوب می‌شوند. شاهد مثال مرقد امامزاده علی بن محمد باقر علیه السلام در کاشان است. در تذکره خطی مربوط به سال ۹۳۳ ق، شرح آمدن این امامزاده به کاشان و توجه شیعیان به او تا چگونگی شهادتش آمده است، هر چند پیش از آن گزارش روشنی در دست نیست.^۱ برگزاری مراسم آیینی «قالی‌شوین» در جوار امامزاده علی بن محمد باقر علیه السلام از مهم‌ترین پیامدهای حضور این امامزاده در منطقه اردهال است. در این مراسم که هر ساله در دومین جمعه مهرماه، با حضور هزاران نفر از علاقه‌مندان اهل بیت علیهم السلام از شهرهای مختلف ایران برپا می‌گردد، قالی مخصوصی که نمادی از شهادت خونبار شهید دشت اردهال است، با ندای «یا حسین» توسط جوانان، به صورت نمادین شسته می‌شود و دوباره به آستانه امامزاده برگردانده می‌شود.^۲ طبق تذکره موجود در زیارتگاه، شباهت فراوانی بین واقعه شهادت این امامزاده و واقعه عاشورا و شهادت امام حسین علیه السلام وجود دارد و اعلام برائت از قاتلان امامزاده و فریادهای «یا حسین» زائران در مراسم قالی‌شوین و برگزاری مجلس سوگواری اباعبدالله در محل امامزاده، در تمام ایام قالی‌شوین، گواه نوعی همبستگی و وحدت شیعیان منطقه در مبارزه با ظلم یزیدیان زمان و تداعی شعار «هیاهات من الذله» می‌باشد که در طول تاریخ اسلام، سرمشق شیعیان حسینی بوده است. اهمیت جهانی این مراسم در حدی است که یونسکو، آن را در فهرست میراث فرهنگی ناملموس، ثبت نموده است.^۳

کارکرد امنیت‌بخشی سیاسی و نظامی امامزادگان در برهه‌هایی از تاریخ ایران، موجب شکل‌گیری فرهنگ «بست و بست‌نشینی» در بین مجاوران و زائران امامزادگان گردید. «بست» به معنای حرم خاص و واجب‌الاحترام و مصون از تعرض بوده است که مجرمان، محکومان و حتی متهمان و مظنونان و اقلیت‌های سیاسی که به علت فشارهای حکومتی فرصت بیان افکار خود را نمی‌یافتند، می‌توانستند برای امان یافتن از آسیب انتقام یا خطر تعقیب و مجازات و یا قصاص شتاب‌زده به آن پناه برند تا در فرصتی محدود که از این راه نصیبشان می‌شد، برای اثبات بی‌گناهی خود، رفع شبهه یا طلب بخشایش از اولیای حق و یا بازخرید احتمالی کیفر خود، با

۱. قدیمی‌ترین تذکره موجود، شامل شرح حال امامزاده و یاران ایشان، در سال ۹۳۳ ق تألیف شده است و در آستانه مقدسه امامزاده نگهداری می‌شود. این رساله را اولین بار ملاعبدالرسول مدنی (۱۳۶۶ - ۱۲۸۰ ق) - از علمای کاشان - با مقدمه‌ای که بر آن نوشته، به چاپ رسانده است. این اثر بارها تجدید چاپ شده است. (ر. ک:

مدنی، زندگانی حضرت سلطانعلی علیه السلام و نائب خاص حضرت امام محمد باقر علیه السلام)

۲. حسینی (امامت)، امامزادگان معتبر ایران و رجال مدفونین کاشان، ص ۳۲.

3. www.mehrnews.com

حریفانشان و یا با مقامات شرعی و حکومتی به مذاکره بپردازند.^۱ قدیمی‌ترین مورد گزارش شده از «بست و بست‌نشینی» در ایران، مربوط به اوایل عصر مغول است که خواجه شمس‌الدین صاحب دیوان، به سبب ترس از جان خود، از اصفهان به قم رفت و در حرم حضرت معصومه علیها السلام معتکف شد.^۲ فرهنگ «بست و بست‌نشینی» در زمان صفویان گسترش یافت و در دوره قاجار، به اوج رونق رسید. در آن زمان، آستان قدس رضوی در مشهد، آستان شاه‌چراغ در شیراز، حرم فاطمه معصومه علیها السلام در قم و آستان عبدالعظیم حسنی در ری، از مهم‌ترین بست‌ها بوده‌اند. بست‌نشینی و حفظ حرمت امنیت آن، به تدریج در میان مردم به صورت عرف درآمد؛ چنان‌که بست‌شکنی عملی غیرعادی، غیراخلاقی و حتی غیرقانونی تلقی می‌شد. یکی از مقررات عرفی بست این بود که هر کس با هر جرمی، می‌توانست خود را به حریم بست برساند و در آن بست بنشیند و تا زمانی که مردم، نیازمندی‌ها و آذوقه او را تأمین می‌کردند، به زندگی خود ادامه دهد و از هرگونه تعرض و تعقیب، حتی از جانب مقامات قانونی و گاهی حتی شاه، مصون بود.^۳

امامزادگان علاوه بر امنیت‌بخشی سیاسی و نظامی به مجاوران و زائران، در «امنیت سیاسی» حاکمان نیز نقش‌آفرین هستند و شواهد تاریخی مؤید توجه حاکمان ایران به «کارکرد مشروعیت‌بخشی امامزادگان و علویان» است. این امر نه تنها در مورد حکومت‌های شیعه و متشیع مثل آل‌بویه صدق می‌کند؛ بلکه حکومت‌های غیرشیعی مانند سلجوقیان و غزنویان نیز از این «کارکرد مشروعیت‌بخش» بهره می‌گرفته‌اند. به عنوان مثال ملکشاه سلجوقی به همراه نظام‌الملک وزیر، به زیارت مشهد علی بن موسی‌الرضا علیه السلام رفت و برای پیروزی حاکم اصلاح در جنگ با برادرش، دعا کرد.^۴ سلجوقیان نیز مرتضی جمال‌الدین ابوالحسن علوی را به نقابت سادات گرگان، دهستان، استرآباد و دیگر بلاد، منصوب کردند تا از حرمت سادات، پاسداری کند. همچنین در حکومت غزنویان، در مشهد علی بن موسی‌الرضا علیه السلام که بوبکر شه‌مرد - کدخدای فایق‌الخادم خاصه - آن را آباد کرده بود، سوری معتز در آن زیادت‌های بسیار فرموده بود و مناره‌ای کرد و دیه‌ی خرید فاخر و بر آن وقف کرد.^۵

۱. پروشانی، «بست و بست‌نشینی»، مندرج در: *دانشنامه جهان اسلام*، ص ۳۹۶ - ۳۹۵.

۲. معین‌الدین نطنزی، *منتخب‌التواریخ معینی*، ص ۴۵.

۳. دلاواله، *سفرنامه*، ص ۳۶۹؛ خانیکوف و ولادیمیروویچ، *سفرنامه*، ص ۱۱۱.

۴. ابن‌سید (حسینی)، *اخبارالدولة السلجوقیه*، ص ۷۴.

۵. بیهقی، *تاریخ بیهقی*، ص ۳۹۱.

پادشاهان صفوی با ادعای سیادت و ارائه شجره‌نامه و رساندن نسب خود به امام موسی بن جعفر علیه السلام، بیش از چهار قرن (۱۳۱۱ - ۹۰۷ ق) بر ایران، افغانستان، ماوراءالنهر تا حدود ارمنستان و گرجستان حکومت کردند. ادعای سیادت، اعتبار و قداست خاصی را برای شاهان صفوی، به ویژه شاه اسماعیل و شاه طهماسب به دنبال داشت؛ تا آن‌جا که سیاحان اروپایی در این مورد سخن گفته‌اند: «عشق و علاقه‌ای که مردم ایران به شاه دارند ... باورنکردنی است؛ مردم او را نه همچون شاه، بلکه مانند خدا می‌پرستند؛ زیرا از سلاله علی علیه السلام است که بزرگ‌ترین مایه عشق و احترام ایشان است».^۱ در دوره صفویه، سادات تکریم و تعظیم شدند و در جامعه به پست‌ها و مناصب حکومتی گمارده شدند؛ شاهد مثال سادات سیفی حسنی^۲ هستند که در قزوین، سلطانیه، طهران و ری اقامت داشتند. با روی کار آمدن صفویان و رسمیت یافتن مذهب تشیع، گرایش مذهبی خود را از شافعی^۳ به امامیه تغییر داده و هنگامی که حکام صفوی ایشان را به همکاری فراخواندند، در عرصه‌های سیاسی و حکومتی خوش درخشیدند.^۴ امامزادگان ایران، خاستگاه خیزش‌های سیاسی و انقلاب‌های مذهبی مردم هستند؛ چنان‌که در جریان قیام مشروطه، رفتن آیت‌الله بهبهانی، آیت‌الله طباطبایی و شیخ فضل‌الله نوری به شهر ری و تحصن یک ماهه ایشان در جوار مرقد عبدالعظیم حسنی، موجب عزل علاءالدوله - حاکم تهران - و تأسیس عدالت‌خانه گردید. همچنین در اعتراض به سیاست‌های عین‌الدوله - صدر اعظم مظفرالدین شاه - آیت‌الله بهبهانی و آیت‌الله طباطبایی و شیخ فضل‌الله نوری به همراهی صدها نفر از یاران خود به قم - در جوار مرقد فاطمه معصومه علیها السلام - مهاجرت نمودند؛ این «مهاجرت سیاسی» که در تاریخ به «مهاجرت کبری» معروف است، موجب شد مظفرالدین شاه، صدر اعظم را برکنار و فرمان مشروطیت را صادر نماید.^۵ همچنین انقلاب اسلامی ایران به رهبری امام خمینی علیه السلام، از جوار مرقد فاطمه معصومه علیها السلام در شهر قم، نضج گرفت.

۱. دالسانداری، *سفرنامه‌های ونیزیان در ایران*، ص ۴۴۵.

۲. گیلانی، *سراج الانساب*، ص ۴۰؛ *الحسینی المدنی، تحفة الازهار و زلال الانهار فی نسب ابناء الائمة الاطهار*، ج ۱، ص ۱۵۵ - ۱۵۴.

۳. مستوفی، *نزهة القلوب*، ص ۷۸۹.

۴. ر. ک. بهرام‌نژاد، «بررسی جایگاه اجتماعی سادات سیفی حسنی قزوین در عصر صفوی»، *مندرج در: مطالعات تاریخ اسلام*، ص ۳۶ - ۷.

۵. مدنی، *تاریخ سیاسی معاصر ایران*، ج ۱، ص ۱۱۷ - ۱۱۵.

جایگاه امامزادگان در امنیت ملی^۱ ایرانیان

خاستگاه امنیت در نگره اسلامی، ایمان و عمل صالح است؛^۲ چون از طریق این دو، انسان به قرب الهی دست یافته و در حریم امن قرار می‌گیرد. امنیت حاصله از این رهگذر، هم وجهی فردی دارد - که موجب آرامش و طمأنینه آدمی می‌گردد - و هم دارای وجهی اجتماعی است. در وجه اجتماعی، ابعاد فراوانی برای آن می‌توان شناسایی کرد که یکی از آنها، امنیت ملی است. ایجاد پیوند میان امامزادگان و امنیت ملی، خود نیازمند کاوش و تأمل زیاد است، اما به کوتاهی می‌توان گفت دو عنصر مهم در امنیت ملی نقش‌آفرین هستند؛ عنصر اول انسجام ملی و همبستگی آحاد مردم در رفع مشکلات و رسیدن به شهر آرمانی و عنصر دوم اقتدار مبتنی بر ایمان راسخ برای مقابله با هجمه بیگانگان است. روشن است امامزادگان در هر دو جهت نقش آفرینند، یعنی هم موجب اتحاد و هم‌گرایی اجتماعی می‌شوند و هم به سبب باورهایی که می‌آفرینند، سدی در برابر تجاوز اغیار ایجاد می‌کنند.

مردم ایران از سویی امامزادگان را الگو و سرمشق ظلم‌ستیزی و عدالت‌خواهی قرار داده‌اند و از سوی دیگر حریم ملی ایران را بخشی از حریم اسلام می‌دانند؛ در نتیجه ایرانیان با تأسی به امامزادگان در برابر هر ظالمی که امنیت ملی ایران را تهدید کند، از هیچ قدرت سیاسی و نظامی نمی‌هراسند و در راه حفظ ارزش‌های اسلامی - ایرانی جانفشانی می‌کنند؛ به طوری که در جنگ

۱. واژه «امنیت ملی» (National Security) در معنای امروزی خود، به دنبال به کارگیری واژه «منافع ملی» در بحبوحه جنگ جهانی دوم بر زبان‌ها افتاد و در این زمینه والتر لپپمن (Walter Lippmann) پیشگام است. وی بر این باور بود که «یک ملت تا اندازه‌ای امن است که خطری برای ارزش‌های بنیادین خویش نبیند و اگر بخواهد جلوی خطر (جنگ) را بگیرد، بتواند و اگر به جنگ ناگزیر گردد بتواند با پیروزی در جنگ، کشور خویش را از گزند نگاهدارد. (Wolfers, National security as an ambiguous, in *International security*, volum1, p.16) ریچارد کوپر (Richard Copper) می‌گوید: «توان جامعه در حفظ و بهره‌گیری از فرهنگ و ارزش‌هایش، امنیت ملی است.» (باقری، کلیات و مبانی جنگ و استراتژی، ص ۲۵۰ - ۲۲۰) در دایرة المعارف علوم اجتماعی، این واژه چنین تعریف گردیده است: «توان یک ملت برای حفظ ارزش‌های داخلی از تهدیدات خارجی.» (بهزادی، اصول روابط بین الملل و سیاست خارجی، ص ۱۰۴ - ۱۰۳) امنیت ملی هر کشوری پیوند تنگاتنگ با سرزمین، مردم و دولت دارد و از این رو برجسته‌ترین گونه امنیت است که خود گونه‌های دیگری دارد و شناخته‌شده‌ترین گونه‌های آن، امنیت فرهنگی، امنیت اقتصادی، امنیت زیست‌محیطی، امنیت سیاسی و امنیت نظامی است. (عالی‌پور و کارگری، جرایم ضد امنیت ملی، ص ۳۴)

۲. وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَلَيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّذِي ارْتَضَى لَهُمْ وَلَيُبَدِّلَنَّهُمْ مِنْ بَعْدِ خَوْفِهِمْ أَمْنًا يَعْبُدُونَنِي لَا يُشْرِكُونَ بِي شَيْئًا وَمَنْ كَفَرَ بَعْدَ ذَلِكَ فَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ. (نور، (۲۴): ۵۵)

تحمیلی عراق علیه ایران - که با حمایت حکومت‌های بزرگ جهانی از رژیم بعث عراق همراه بود - تمام اقشار ایرانی - اعم از شیعه و سنی و ارمنی و زرتشتی و ... - به هر نحو ممکن برای دفاع از امنیت ملی ایران، داوطلب شدند؛ در نتیجه جمهوری اسلامی ایران به مدت هشت سال به تنهایی در برابر عراق و حامیان و اقوام عرب منطقه و متحدان استکباری‌اش ایستادگی نمود و سرانجام اجماع به ظاهر جهانی حامی ادامه جنگ را به مصالحه و توقف جنگ واداشت. در تمام سال‌های جنگ تحمیلی، شاهد بودیم که امامزادگان و بقاع متبرکه علاوه بر الهام و ارشاد رزمندگان و ایرانیان در ایجاد و تقویت روحیه مقاومت، دلاوری، شجاعت همراه با ایثار و شهادت‌طلبی، هم‌چنین در افزایش ضریب «امنیت ملی» ایران در مقابل متجاوزان، ایفای نقش نمودند.

نتیجه

از مهم‌ترین پیامدهای مهاجرت امامزادگان به ایران، کارکرد «امنیت‌بخشی» امامزادگان در حوزه‌های فرهنگی، اقتصادی، زیست‌محیطی، سیاسی، نظامی و امنیت ملی است. امنیت دارای دو وجه آفاقی و انفسی است. وجه آفاقی امنیت، ناظر به مراقب و بقاع متبرکه امامزادگان است که از آثار و نتایج آنها، امنیت فرهنگی، اقتصادی، زیست‌محیطی، سیاسی و نظامی است. اما وجه انفسی امنیت، ناظر به باور و یقین قلبی مردم به حقانیت و مرجعیت امامزادگان در شئون مادی و معنوی است. در همین زمینه امامزادگان به عنوان تجلی‌گران مفاهیم و باورداشت‌های دینی، کانون «ایمان» و «امان» برای تمام مردم ایران هستند و در تعظیم و تکریم ایشان، تفاوتی بین اقوام و مذاهب مختلف ایرانی نیست؛ ایرانیان با مذاهب مختلف، طوایف گوناگون، گرایش‌های سیاسی متعدد، سطوح اقتصادی خرد یا کلان و مشاغل گوناگون، امامزادگان را به عنوان «یادگاران پیامبر اسلام ﷺ» محترم می‌شمارند و علم‌الدراسه و علم‌الوراثه ایشان را ارج می‌نهند و برای حفظ امنیت حریم امامزادگان - که آن را برابر با امنیت خود و خانواده و کشور می‌دانند - جان و مال خود را فدا می‌کنند؛ مستندات تاریخی گواه همدلی و همبستگی ایرانیان در دفاع از حریم امامزادگان در برابر هرگونه تهدید و تجاوز داخلی و خارجی است.

از آنجا که مقوله «امنیت ملی» از سه مؤلفه «فرد»، «جامعه» و «دولت» متأثر می‌شود و به لحاظ تأثیر هویت اسلامی بر رفتار دولت جمهوری اسلامی ایران در حمایت همه‌جانبه از امامزادگان و با عنایت به تکریم و تعظیم امامزادگان در زندگی فردی و جمعی ایرانیان مسلمان - شیعه و سنی - و نظر به جایگاه برجسته امامزادگان در «امنیت‌بخشی» به فرد فرد مردم ایران و

«مشروعیت بخشی» به حاکمان ایران، می توانیم امامزادگان را از مراجع تام «امنیت» و از مؤلفه های اصلی «امنیت ملی» در ایران بنامیم.

با توجه به تفاوت ماهوی «امنیت ملی» در مکتب اسلام و مکاتب مادی و با توجه به تعاریفی که در حال حاضر از مقوله «امنیت ملی» در بین اندیشمندان رایج است، به نظر می رسد تا وقتی امامزادگان ایران، به عنوان میوه و برگ شجره طیبه نبوت در قلب مردم جای داشته باشند و مقابر و مشاهد ایشان به عنوان شعائر الهی، تعظیم و تکریم شوند و ایرانیان مکارم اخلاق و کرامت انسانی را در ذراری رسول خدا ﷺ بدانند و با الگو قرار دادن سیره علمی و عملی امامزادگان و سادات گرام و با اعتقاد به امنیت آفاقی و انفسی در حریم امامزادگان، ایشان را زیارت کنند، هیچ مستکبر متجاوزی قادر به تضعیف اراده این ملت در دفاع از ارزش های دینی و ملی نخواهد بود. نمونه موردی این ادعا مرقد امام هشتم شیعیان، علی بن موسی الرضا علیه السلام است؛ علی رغم برخی حوادث مهم سیاسی در دوره معاصر، مانند حمله روس ها به حرم امام رضا علیه السلام در ۱۳۳۰ق، حمله نیروهای امنیتی رضا شاه در ۱۳۵۴ق به متحصنین در مسجد گوهرشاد، حمله نیروهای رژیم پهلوی در سال ۱۳۵۷ ش به تظاهرکنندگان در داخل حرم رضوی و انفجار بمب در سال ۱۳۷۳ ش در نزدیکی ضریح امام رضا علیه السلام، ایرانیان با مقاومت دلیرانه و نثار جان و مال خود، از «امنیت حریم رضوی» که آن را نماد «امنیت ملی ایران» می دانند، دفاع نموده اند و به برکت این جان فشانی ها است که امروز آستان قدس رضوی، یکی از بزرگ ترین نمادهای تمدن ایرانی - اسلامی در جهان است.

منابع و مأخذ

۱. قرآن کریم.
۲. نهج البلاغه.
۳. آرانی، غلامرضا، رساله ملالیه، به اهتمام حبیب الله سلمانی آرانی، آران و بیدگل، انجمن اهل قلم، ۱۳۷۹.
۴. آقاملایی، ایرج، گزارش نهایی طرح: بازخوانی و بازنویسی اسناد وقفی شهرستان سبزوار، ج ۲۰، مشهد، اداره کل اوقاف و امور خیریه خراسان رضوی، ۱۳۸۷.
۵. آنه، کلود، اوراق ایرانی: خاطرات سفر کلود آنه در آغاز مشروطیت، ترجمه ایرج پروشانی، تهران، معین، ۱۳۶۸.

۶. ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی، *المنتظم فی تاریخ الامم و الملوک*، ج ۹، تحقیق مصطفی عبدالقادر عطا و محمد عبدالقادر عطا، بیروت، دار الکتب العلمیه، چ ۱، ۱۴۱۲.
۷. ابن سید (حسینی)، علی بن ناصر، *اخبارالدوله السلجوقیه*، به کوشش محمد اقبال، بیروت، دار الآفاق، ۱۴۰۴ ق.
۸. ابودلف خزرچی، مسعر بن المهلهل، *سفرنامه ابودلف در ایران*، ترجمه ابوالفضل طباطبایی، تحقیقات و تعلیقات ولادیمیر مینورسکی، تهران، زوار، ۱۳۵۴.
۹. اسکندر بیگ ترکمان، *تاریخ عالم آرای عباسی*، ج ۲، با اهتمام و تنظیم ایرج افشار، تهران، امیرکبیر، چ ۴، ۱۳۸۷.
۱۰. اعتمادالسلطنه، محمد حسن بن علی، *مرآة البلدان*، ج ۱، تحقیق هاشم محدث و عبدالحسین نوایی، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۶۷.
۱۱. اعظم واقفی، سید حسین، *میراث فرهنگی نطنز، نطنز، انجمن میراث فرهنگی نطنز*، ۱۳۷۴.
۱۲. افشار، ایرج، *یادگارهای یزد*، ج ۱ و ۲، تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۵۴.
۱۳. اقتداری، احمد، *آثار و بناهای تاریخی خوزستان «دیوار شهریاران»*، تهران، اشاره، چ ۲، ۱۳۷۵.
۱۴. امین عاملی، سید محسن، *کشف الارتیاب فی اتباع محمد بن عبد الوهاب، دمشق - قم*، المکتبه الاسلامیه الکبری، ۱۳۴۷.
۱۵. باقری، علی، *کلیات و مبانی جنگ و استراتژی*، تهران، مرکز نشر بین الملل، ۱۳۷۰.
۱۶. بخشی نهایندی، محمد علی، *هویت و امنیت ملی در اسلام*، تهران، سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۲.
۱۷. بلاغی، عبدالحجه، *تاریخ نائین*، ج ۲، تهران، بی‌نا، ۱۳۶۹.
۱۸. بهرام‌نژاد، محسن، «بررسی جایگاه اجتماعی سادات سیفی حسنی قزوین در عصر صفوی»، *مطالعات تاریخ اسلام*، ش ۲۰، ص ۳۶-۷، ۱۳۹۱.
۱۹. بهزادی، حمید، *اصول روابط بین الملل و سیاست خارجی*، تهران، دهخدا، ۱۳۶۸.
۲۰. بیهقی، ابوالفضل محمد بن حسن، *تاریخ بیهقی*، تصحیح علی اکبر فیاض، مشهد، دانشگاه فردوسی، ۱۳۸۳.

۲۱. پروشانی، ایرج، «بست و بست نشینی»، *دانشنامه جهان اسلام*، ج ۳، ص ۳۹۶ - ۳۹۵، تهران، بنیاد دایرةالمعارف اسلامی، چ ۳، ۱۳۸۶.
۲۲. جعفریان، رسول، *تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا طلوع دولت صفوی*، تهران، علم، چ ۶، ۱۳۹۳.
۲۳. حبیبی، حسن، *شماری از بقعه‌ها، مرقد‌ها و مزارهای استان‌های تهران و البرز*، ج ۱، تهران، بنیاد ایران‌شناسی، چ ۱، ۱۳۸۹.
۲۴. حر عاملی، محمد بن حسن، *اثبات الهداة بالنصوص و المعجزات*، ج ۴، تصحیح علاء‌الدین اعلمی، بیروت، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۲۵.
۲۵. حسینی (امامت)، سید عزیزالله، *امامزادگان معتبر ایران و رجال مدفونین کاشان*، بی‌جا، کتابخانه گلزار، ۱۳۴۴.
۲۶. _____، *تذکره امامزاده آقا علی عباس (ع) و بابا شجاع‌الدین*، قم، بی‌نا، ۱۳۷۱.
۲۷. الحسینی المدنی، ضامن بن شدم، *تحفة الازهار و زلال الانهار فی نسب ابناء الائمة الاطهار*، ج ۱، تحقیق و تعلیق کامل سلمان الجبوری، تهران، میراث مکتوب، ۱۳۷۸.
۲۸. حنفی، علی و ولی‌الله اسفندیار، *هوا و اقلیم‌شناسی کوهستان (با تأکید بر منطقه امامزاده هاشم)*، تهران، دانشگاه افسری امام علی (ع)، ۱۳۹۴.
۲۹. خانیکوف، نیکلای ولادیمیروویچ، *سفرنامه*، ترجمه اقدس یغمایی و ابوالقاسم بی‌گناه، مشهد، بی‌نا، ۱۳۷۵.
۳۰. دالساندری، وینچنتو، *سفرنامه‌های ونیزیان در ایران*، ترجمه منوچهر امیری، تهران، خوارزمی، ۱۳۴۹.
۳۱. دلاواله، پیترو، *سفرنامه*، ترجمه شعاع‌الدین شفا، تهران، بی‌نا، ۱۳۴۸.
۳۲. دهخدا، علی اکبر، *لغت‌نامه دهخدا*، ج ۳، تهران، دانشگاه تهران، چ ۲ از دوره جدید، ۱۳۷۷.
۳۳. رجیبی، سعید، *ستارگان کویر (کراماتی از امامزاده آقا علی عباس و شاهزاده محمد (ع))*، قم، نشر حضور، ۱۳۸۴.

۳۴. ریاحی سامانی، نادر، جایگاه اماکن زیارتی در توسعه گردشگری ایران، تهران، سازمان چاپ و انتشارات، ۱۳۸۸.
۳۵. سازمان اوقاف و امور خیریه، کنگره بین‌المللی امامزادگان از نگاه علما و اندیشمندان، تهران، سازمان اوقاف و امور خیریه، ۱۳۹۳.
۳۶. سرنا، کارلا، سفرنامه مادام کارلا سرنا و آیین‌ها در ایران، ترجمه علی اصغر سعیدی، اصفهان، نقش جهان، ۱۳۶۳.
۳۷. شاردن، ژان، سفرنامه شاردن، ج ۳، ترجمه اقبال یغمایی، تهران، توس، ۱۳۷۴.
۳۸. شیل، ماری لیدی، خاطرات لیدی شیل، ترجمه حسین ابوترابیان، تهران، نشر نو، ۱۳۶۲.
۳۹. صادقی اردستانی، احمد، فرزندان امام موسی بن جعفر علیه السلام و تذکره آقاعلی عباس علیه السلام، قم، رؤف، ۱۳۷۴.
۴۰. طالبی خاکانی، فاطمه، «بررسی نقش و تأثیر امامزادگان در توسعه امنیت ملی»، مجموعه مقالات اولین کنگره بین‌المللی امامزادگان، ج ۳، تهران، سازمان اوقاف و امور خیریه، ۱۳۹۲.
۴۱. طباطبایی، سید محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱۳، بیروت، مؤسسة الاعلمی للمطبوعات، الطبعة الثانية، ۱۳۹۱.
۴۲. طوسی، محمد بن علی، الثاقب فی المناقب، تحقیق نبیل رضا علوان، قم، انصاریان، ۱۴۱۱.
۴۳. عالی‌پور، حسن و نوروز کارگری، جرایم ضد امنیت ملی، تهران، خرسندی، ۱۳۸۸.
۴۴. عرب، حسین، ژئوپلتیک فرهنگی و امنیت ملی، مشهد، کتابدار توس، ۱۳۹۳.
۴۵. عرفان منش، جلیل، جغرافیای تاریخی هجرت امام رضا علیه السلام از مدینه تا مرو، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۷۴.
۴۶. عمید، حسن، فرهنگ فارسی، تهران، امیر کبیر، ج ۱۹، ۱۳۷۹.
۴۷. فتحی، الهام، «نگاهی به وضعیت دین و جمعیت ایران در نیم قرن اخیر»، دو ماهنامه تحلیلی - پژوهشی آمار، ش ۲۱، ص ۲۶ - ۲۳، ۱۳۹۵.
۴۸. قزوینی رازی، عبدالجلیل، تقض: معروف به بعض مثالب النواصب فی تقض «بعض فضائح الروافض»، تصحیح میرجلال‌الدین محدث، تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۵۸.
۴۹. کمپفر، انگلبرت، سفرنامه کمپفر، ترجمه کیکاووس جهاننداری، تهران، خوارزمی، ۱۳۶۲.

۵۰. گیلانی، سید احمد کیا، *سراج الانساب*، تحقیق سید مهدی رجایی، قم، کتابخانه مرعشی، ۱۴۰۹.
۵۱. محمدی ری شهری، محمد، *میزان الحکمه*، ج ۱۱، ترجمه حمیدرضا شیخی، قم، مؤسسه علمی فرهنگی دار الحدیث، ۱۳۸۹.
۵۲. محمدی ری شهری، محمد، *میزان الحکمه*، ج ۲، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، بی تا.
۵۳. مدنی، سید جلال‌الدین، *تاریخ سیاسی معاصر ایران*، ج ۱، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۸۰.
۵۴. مدنی، ملا عبدالرسول، *زندگانی حضرت سلطانعلی علیه السلام و نائب خاص حضرت امام محمد باقر علیه السلام*، قم، چاپخانه علمیه، چ ۳، ۱۴۰۳.
۵۵. مرعشی، ظهیرالدین بن نصیرالدین، *تاریخ گیلان و دیلمستان*، تصحیح منوچهر ستوده، تهران، اطلاعات، ۱۳۶۴.
۵۶. مستوفی، حمدالله، *نزهة القلوب*، تصحیح و تحشیه سید محمد دبیر سیاقی، قزوین، حدیث امروز، ۱۳۸۱.
۵۷. مصطفوی رجایی، مینو دخت، *وقف در ایران*، تهران، بی نا، ۱۳۵۱.
۵۸. معلوف، لوئیس، *المنجد فی الغه*، بیروت، دار المشرق - تهران، اسماعیلیان، ۱۹۷۳.
۵۹. معین، محمد، *فرهنگ فارسی معین*، تهران، امیرکبیر، چ ۶، ۱۳۶۳.
۶۰. مفید، محمد بن محمد، *الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد*، ترجمه محمد باقر ساعدی خراسانی، تصحیح محمد باقر بهبودی، تهران، اسلامی، ۱۳۷۶.
۶۱. *منتخب التواریخ معینی*، منسوب به معین‌الدین نطنزی، به کوشش ژان اُبن، تهران، بی نا، ۱۳۳۶.
۶۲. یاقوت حموی، یاقوت بن عبدالله، *معجم البلدان*، ج ۱، بیروت، دار صادر، بی تا.
۶۳. یزدانی، عنایت‌الله و رضا صادقی، «امنیت اجتماعی و تأثیر آن بر امنیت ملی ایران (در قالب تهدیدات فرهنگی، اجتماعی)»، *مهندسی و فرهنگی*، ش ۳۹ و ۴۰، ص ۶۴ - ۴۸، ۱۳۸۹.
64. Wolfers, Arnold, "National security as an ambiguous", in *International security*, V. 1, The cold war and nuclear deterrence, edited by Barry Buzan and Lene Hansen, Sage publication, First published, 2007.
65. www.mehrnews.com.